

"Kom ihåg att ALDRIG skämmas!"

Skamdiskursen i vittnesmål om sexuella övergrepp

SOFIA WANSTRÖM är doktorand i folkloristik vid Åbo Akademi sedan 2019. Hon fokuserar på sexuellt våld, berättande och sociala rörelser.

Vi vill lägga ansvaret och skammen där den hör hemma — hos förövarna.

Ur Dammenbrister-uppropet

bösten 2017 skapade MeToo-kampanjen mycket uppståndelse världen över och resulterade i en myriad av vittnesmål om sexuella trakasserier och övergrepp. I Finland tog detta sig uttryck i diverse yrkesspecifika kampanjer som framhävde trakasserier och övergrepp inom deras respektive fält, t.ex. kyrkans #sanningenbefriar, sjöfartens #lättaankar och kulturbranschens #bakomkulisserna. För att klargöra att problemet även existerar inom Svenskfinland generellt, startades kampanjen #dammenbrister (här efter DB). I en hemlig Facebook grupp samlade kampanjen in 950 vittnesmål som publicerades på tidskriften *Astras* hemsida den 27.11.2017 tillsammans med ett upprop för bättre skydd för kvinnor. *Vittnesmål* definieras i denna text som en politisk text i första person som berättas av någon som är protagonist i, eller vittne till, händelsen som rapporteras. Det är en öppen och tolkande text som är menad att frammana social förändring (Denzin, Lincoln 2000). Skam framkommer frekvent på olika sätt inom dessa vittnesmål. Hur detta tar sig uttryck kommer att utgöra fokus för denna artikel.

I enlighet med Sara Ahmed ser jag skam som ett affektivt pris för misslyckandet att fullfölja en normativ existens (Ahmed 2004:107). Skam kan beskrivas som en negativ bedömning av det egna jaget som uppstår i relation till kulturella föreställningar (ibid.). Vidare kan skillnaden mellan skam och skuld beskrivas som att skuldkänslor uppkommer då en har agerat moraliskt fel, medan skam är reaktionen då misstaget är kopplat till

jaget och det uppstår en motsägelse mellan det ideala och det verkliga jaget (Leeming, Boyle 2013). Att bli offer för ett sexuellt övergrepp är inte del av en normativ existens, vilket betyder att händelsen i sig kunde påstås frammana känslor av skam. Men utöver det underbyggs de kulturella föreställningarna om sexuella övergrepp av en strukturell kulturell och juridisk skuldbeläggning av offren (Edwards et al. 2011).

Skuldbeläggning av offer för sexuellt våld är en vanlig företeelse med lång historia (Brownmiller 1975; Edwards et al. 2011). Skuldbeläggningen återskapas och understöds av kulturella föreställningar om sexuellt våld; hur våldet ser ut, varför det sker och vem som bär ansvaret. De fungerar främst genom att lägga skulden på offret och ursäkta förövarens handlingar (ibid.). Dessa uppfattningar brukar både akademiskt och populärt kallas för *våldtäktsmyter*. Våldtäktsmyter kan definieras som "attitudes and beliefs that are generally false, but are widely and persistently held, and that serve to deny and justify male sexual aggression against women" (Lonsway, Fitzgerald 1994: 137). Myterna upprätthåller ett patriarkalt system där män har mer makt än kvinnor genom att marginalisera kvinnor och deras erfarenheter, och rättfärdiga sexuellt våld (Edwards et al. 2011). De är därmed både en orsak till och en konsekvens av maktstrukturer (Andersson et al. 2019).

Jag påstår att skuldbeläggningen utgör grunden för offrens skam. Genom att beskriva för offret hur hans handlingar eller person "orsakade" övergreppet skapar skuldbeläggningen ett ideal mot vilket offren kan jämföra sig och som de vet att andra jämför dem med. I enlighet med dessa föreställningar gör offret därmed en negativ bedömning av det egna jaget. Denna skambeläggning görs dock inte endast av

offret själv utan även direkt och indirekt av vänner, familj och rättsväsendet (Andersson et al. 2019). Eftersom skammen har en tystande och marginaliserande funktion (Ahmed 2004), hjälper den att upprätthålla samma maktstrukturer som orsakat den, genom att hindra folk från att dela och ta del av andras uppfattningar och erfarenheter.

DB:s ändamål var att motverka denna tystnad och marginalisering, och därmed också att förflytta skammen och ansvaret från offret till förövaren. Denna förflyttning har utgjort en central del av det feministiska arbetet för förändringen av synen på sexuellt våld i samhället sedan 70-talet (Plummer 1995). Syftet med den här artikeln är att undersöka hur kvinnorna inom DB som talar om skam kan förstås ur ett diskursanalytiskt perspektiv, med en förståelse av diskurs som en meningsstruktur som konstruerar verkligheten på ett visst sätt (Honkatukia 2001). Med andra ord kommer jag att presentera hur kvinnorna inom DB presenterar och förhåller sig till skam i sina vittnesmål, samt vad detta säger om hur skam i samband med sexuellt våld uppfattas i ett feministiskt rum.

För denna artikel har jag avgränsat materialet och utelämnat vittnesmål om trakasserier. Jag har endast fokuserat på vittnesmål om sexuella övergrepp, som jag förstår som sexuell kontakt eller beteende som utförs utan samtycke av offret (RAINN). I ungefär en tredjedel av dessa 385 vittnesmål nämns skam. På grund av den breda definitionen kommer jag att hänvisa till samtliga händelser som sexuella övergrepp och inte som våldtäkt.

DÄR SKAMMEN HÖR HEMMA

Skammen framkommer på olika sätt i vittnesmålen. Den nämns utan någon

som helst förklaring och motiverades säl-
lan. Detta visar hur självklart skam i sam-
band med sexuella övergrepp är. En
kvinna berättar om hur en av hennes
"äldre" vänner lurade henne hem till sin
kompis då hon var 14, genom att säga att
de skulle kolla på skivor fast han egentli-
gen ville ha sex med henne. Hon hade
mens och var inte intresserad:

Då vände han på mig fast jag stretade i mot och
sa nej. Han våldtog mig analt fast jag skrek och
grät och bad honom sluta. Jag blödde ur baken i
flera dagar. Berättade aldrig åt nån då, för jag
skämdes så mycket. Har nu som vuxen berättat
om saken.

– Vittnesmål nr 726

Skribenten förklarar inte varför hon
skäms och utgår ifrån att läsarna är med-
vetna om att skam är en vanlig reaktion
på ett sexuellt övergrepp, även om den
kan framstå som ologisk. Detta indikerar
en kännedom om det feministiska rum
som DB skapat och vad en kan berätta om
där. Olika plattformar understöder olika
sätt att berätta, vilket skapar s.k. "plat-
form vernaculars" som reglerar hur man
berättar inom det specifika rummet (An-
dersson et al. 2019). En person som berät-
tar om sexuellt våld strukturerar alltid
narrativet utgående från hur de vill att det
ska bli mottagen av en specifik publik, om
det sedan är en jury eller en feministisk
grupp. I andra rum kan det krävas en för-
klaring till varför hon skämdes, men inte
inom DB. Att händelsen ägde rum utgör
en tillräcklig förklaring för skammen här,
vilket indikerar hur "att utsättas för våld-
täkt" i sig är ett normbrott och inte kräver
något "moraliskt felsteg" av offret för att
framkalla skam.

Skammen fungerar även som förkla-
ring för varför hon valde att inte berätta
för någon. Ahmed (2004) poängterar att

skam medför en impuls att gömma/sky-
la sig. Impulsen förutsätter ett misslyck-
ande, en uppfattad blottläggning inför
andra personer som är obehaglig. Skam
blir resultatet av denna sociala relation
och tystnaden ett försök att skydda sig
från ytterligare blottläggning. Förståelsen
för tystnaden som skribenterna inom DB
verkade uppfatta, bidrog även möjligen
till att offren kände sig skyddade från
skuldbeläggande frågor av arten "varför
anmälde du inte?".

Att skammen tystar ger även offret en
möjlighet att förstå sina egna handlingar.
En kvinna som sov över på soffan efter en
fest och vaknade "med händer lite här och
där" reflekterar:

Och igen på grund av skam(?) så lekte jag att
jag sov och typ just vakna, och böt sovplats.
Och sade absolut inget på morgonen.

– Vittnesmål nr 648

Frågetecknet finns i originaltexten. Det
är oklart exakt hur övergreppet såg ut,
men det verkar som att hon antingen ifrå-
gasätter sin reaktion och väljer skammen
som den mest begripliga förklaringen, el-
ler så ifrågasätter hon själv skammen.
Oavsett vilketdera det är fråga om utgör
skammen en del av övergreppet; som en
tolkningsram för förståelse av egna hand-
lingar, eller som en reaktion hon ifråga-
sätter. Vidare kan känslan av skam vara
ytterligare en källa till skam: man skäms
över att man känner skam. Frågetecknet
kan därmed tolkas som en indikation på
skam.

Skammen i vittnesmålen kan även
framställas som tecken på förändring,
personlig utveckling eller en form av se-
ger. En kvinna vars pojkvän, enligt henne,
"både våldtog mig och misshandlade mig
fysiskt, psykiskt och sexuellt", och som
hon anmälde ett år efter att de gjorde slut:

Han dömdes inte. Jag går fortfarande, fyra år senare i terapi för det som hänt och har mina dagar då det känns som att jag är tillbaka i helvetet. Men åtminstone skäms jag inte längre. Jag drar mig inte för att berätta om det jag varit med om ifall det hjälper någon annan. Om inte annat så hjälper det mig, att inte behöva bära på det som en smutsig hemlighet längre.

– Vittnesmål nr 453

Att överkomma skammen är en triumf i sig. Det visar hur stor påverkan skam har på offer för sexuella övergrepp, *utöver* annat trauma. Skribenten verkar även koppla ihop att komma över skammen med att berätta om sin erfarenhet, vilket åtminstone har hjälpt henne. Att prata om sina erfarenheter kan ses som en motverkan mot skammens individualiserande funktion (Shefer, Munt 2019). Tystnaden som offer använder sig av i försök att skydda sig mot den obehagliga blottläggningen, kan istället ytterligare förvärra skammen.

Tanken att ens erfarenhet kan hjälpa någon annan kommer fram i flera vittnesmål. Detta bygger på idén att berättelser är en nödvändig förutsättning för en att förstå sina erfarenheter (Plummer 1995). Att inte skämmas kan ses som en förutsättning för att hjälpa andra, eftersom skammen hindrar folk att berätta. Relaterat till detta är hur skammen gestaltas som en gemensam fiende:

Jag är rädd för att öppna Facebook, för varje inlägg kommer ångesten krypande och jag försöker blunda och hoppas på att allt snart är över så jag kan slippa bli påmind om mina egna erfarenheter som jag så innerligt försökt förtränga. Men samtidigt känner jag en urkraft som reser sig ur min kärlek och ömhet för alla mina medsystrar och i solidaritet lovar jag mig själv att aldrig mera blunda. Aldrig mera skämmas.

– Vittnesmål nr 820

Denna gemenskap cirkulerar ofta kring självförlåtelse, att släppa skammen och

ställa upp för varandra men även att lägga skammen "där den hör hemma", vilket DB-uppropet gjorde klart är hos förövarna.

Det blev en längre text än jag tänkt för när orden äntligen började rinna ville de inte sluta. Och varför ska vi ens försöka stoppa dem? Låt dem forsa och låt dem skölja skammen dit där den hör hemma.

– Vittnesmål nr 605

Skammen framställs som en förenande faktor, ett gemensamt ont som tillsammans ska bekämpa. Det finns även andra faktorer som det i vittnesmålen ställs liknande krav på åtgärdermot, men det säger något om skammen att den presenteras på detta sätt. Det visar hur skam genomsyrar sexuellt våld och hur självklar skam i kombination med övergrepp anses vara. Dessutom presenterar det skammen som det ultimata förtrycket, eftersom den eliminerar nödvändigheten för förtryck då den får offren att förtrycka sig själva. Då skammen dessutom kan påstås vara det som höll offren isär, marginaliserade och tysta, anser jag att det finns en viss retorisk kraft i att skapa sammanhållning kring just den.

Ur DB vittnesmålen kan man urskilja en meningsstruktur som konstruerar verkligheten för skam och sexuella övergrepp på ett specifikt sätt. Jag hänvisar till detta som en *feministisk skamdiskurs*, eftersom den huvudsakligen uppstått ur feministiskt arbete som synliggjort och kritiserat hur skammen och skulden lagts på offret i syfte att upprätthålla en patriarkal samhällsordning där männen tilläts utöva våld över kvinnan. Denna skamdiskurs uppstod inte inom DB, men den reglerade hur erfarenheter presenterades inom kampanjen samtidigt som den reproducerades inom densamma.

Den feministiska skamdiskursen strukturerar förståelsen för skam på följande vis: 1) en person som blivit offer för ett sexuellt övergrepp kan alltid känna skam, oberoende av handlingar och beslut innan, under och efter händelsen; 2) denna skam kan göra att personen ifråga inte vågar berätta om, eller anmäla, övergreppet, och bidra till rädsla för att någon får reda på vad som hänt; och 3) skammen är inte offrets, men måste aktivt arbetas bort av den samma. Diskursen arbetar därmed med att flytta skammen från offren till förövarna, vilket undergräver våldtäktsmyterna och möjliggör kritik av samhälleliga maktstrukturer där sexuellt våld ursäktas och normaliseras.

Det finns ändå en risk att skammen blir ett *självklart* resultat av ett sexuellt övergrepp. Om den feministiska skamdiskursen blir dominant i samhället inskränker den offrets rätt till sin egen erfarenhet och hens agens osynliggörs. Ett skifte sker från att offer *kan* känna skam, till att de *alltid* känner skam. Därmed föreskrivs offret en roll som den Andra som presenteras i termer av kropp och känslor, vilka kopplas till det feminina och underlägsna och därmed återskapar könsrollerna (jfr Edgren 2016). Att offren skuldbelägger sig själva ses ofta som en förutsättning av personer som arbetar med bl.a. offer för sexuella övergrepp (Ask 2010). Om skam uppfattas som självklar kan den bli en nödvändig del av hur en kvinna ska vittna om sitt övergrepp för att uppfattas som ett trovärdigt offer (jfr Ekström 2002).

Detta kan jämföras med liknande kritik mot diskursen om trauma som resultat av våldtäkt (Edgren 2016), introducerad som en motvikt till uppfattningen om våldtäkt som "inte så farligt". Istället anger diskursen att våldtäkt är *speciellt* traumatiskt. I situationer där denna diskurs varit domi-

nant har den använts för att avfärda offer som inte anser sig vara traumatiserade, genom att hänvisa till förnekelse (Gavey, Schmidt 2011), eller som grund för att misstro vittnesmålet (Murray 2012).

Ett annat potentiellt problem med ett fokus på skam, så som på trauma, är att det kan leda till ett för individ-fokuserat angreppssätt på bekostnad av maktanalys. Skam är inte något som uppstår inom offret själv, utan som en reaktion på samhällets syn på sexuellt våld, vilken än idag bygger på våldtäktsmyter. Dessa myter är kanske inte lika framstående i dagens samhälle, men istället för att ha försvunnit är de bara mer dolda (Gavey, Schmidt 2011). En kvinna som befunnit sig på fel ställe blir ännu skuldbelagd (Nilsson 2019), och specifika personlighetsdrag eller tidigare erfarenheter kan göra att en kvinna anses vara ett omöjligt offer (Smith 2019). Hur skam påverkar individer, deras handlingar och uppfattningar av sina erfarenheter är viktigt, men det bör förstås inom ett makt- och samhällsperspektiv. Annars är inte bara samhällsförändring omöjlig, utan även offrens möjlighet att bearbeta skammen genom förståelsen för hur den är historiskt och samhälleligt konstruerad (Edgren 2016).

SLUTDISKUSSION

Skam och skambeläggande reflekterar, återställer och legitimerar social ojämlikhet, men den kan även nyttjas för motstånd mot densamma (Shefer, Munt 2019). Att "lägga skammen där den hör hemma" var ett av syftena med DB-kampanjen, som öppnade ett utrymme där kvinnor kunde ta del av varandras erfarenheter. Detta störde den nedtystade skammen och dess individualiserande funktion,

samt tillät diskussion om skam, i relation till övergrepp, ur många synvinklar. Diskussionerna reproducerade i sin tur en gemensam förståelse för skammen. I vittnesmålen blev skammen en förklaring, ett ramverk för förståelse, ett bevis på förändring, samt en förenande faktor för offren och en gemensam fiende. Jag har hänvisat till denna gemensamma meningsstruktur som en feministisk skamdiskurs och menar att den är avgörande för arbetet mot sexuellt våld i samhället. Detta eftersom förståelse för skammen och dess påverkan på kvinnor under och efter övergreppet är viktigt för att kunna flytta skammen och skulden från offren till förövarna, och därmed förändra rådande kulturella maktstrukturer där mäns sexuella våld normaliseras och ursäktas.

Referenser

- Ahmed, Sara, 2004. *The Cultural Politics of Emotion*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Andersson, Ulrika; Edgren, Monika; Karlsson, Lena & Nilsson, Gabriella (red.) 2019. *Rape Narratives in Motion*. 1st ed. 2019. Cham: Springer International Publishing.
- Ask, Karl, 2010. "A Survey of Police Officers' and Prosecutors' Beliefs About Crime Victim Behaviors", i *Journal of Interpersonal Violence* 25(6): 1132–1149.
- Brownmiller, Susan, 1975. *Against Our Will: Men, Women and Rape*. London: Secker & Warburg.
- Denzin, Norman K. & Lincoln, Yvonna S., 1994. *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks (Calif.): Sage.
- Edgren, Monika, 2016. "Trauma: ett tveeggat narrativ om våldtäkt och som stöd i bevisprövning av våldtäkt", i *Retfaerd: Nordic Journal Of Law And Justice* 39(3): 17–30.
- Edwards, Katie, et al. 2011. "Rape Myths: History, Individual and Institutional-Level Presence, and Implications for Change", i *Sex Roles* 65(11–12): 761–773.
- Ekström, Simon, 2002. *Trovärdighet Och Övårdighet: Rättsapparaten Hanterande Av Kvinnors Anmälan Av Våldtäktsbrott Stockholm 1946–1950*. Hedemora: Gidlund.
- Gavey, Nicola & Schmidt, Johanna, 2011. "Trauma of Rape" Discourse: A Double-Edged Template for Everyday Understandings of the Impact of Rape?" i *Violence Against Women* 17(4): 433–456.
- Honkatukia, Päivi, 2001. "Rough Sex? Understandings of Rape in Finnish Police Reports", i *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention* 2(1): 15–30.
- Leeming, Dawn & Boyle, Mary, 2013. "Managing Shame: An Interpersonal Perspective." i *British Journal of Social Psychology* 52(1):140–160.
- Lonsway, Kimberly & Fitzgerald, Louise, 1994. "Rape myths: In review", i *Psychology of Women Quarterly* 18(2): 133–164.
- Murray, Yxta, 2012. "Rape Trauma, the State, and the Art of Tracey Emin", i *California Law Review* 100(6):1631–1710.
- Nilsson, Gabriella, 2019. "Evoking culture and place in news narratives about the gang rapes in Rissne and Stureplan", i Andersson, Ulrika; Edgren, Monika; Karlsson, Lena & Nilsson, Gabriella (red.) 2019. *Rape Narratives in Motion*. 1st ed. 2019. Cham: Springer International Publishing.
- Rape, Abuse & Incest National Network (RAINN). "Sexual assault" <https://www.rainn.org/articles/sexual-assault> (hämtad 25.3.2020)
- Shefer, Tamara & Munt, Sally, 2019. "A feminist politics of shame: Shame and its contested possibilities", i *Feminism & Psychology* 29(29): 145–156.
- Smith, Olivia, 2019. "Stereotypes, credibility and adversarial justice in English rape trials", i Andersson, Ulrika; Edgren, Monika; Karlsson, Lena & Nilsson, Gabriella (red.) 2019. *Rape Narratives in Motion*. 1st ed. 2019. Cham: Springer International Publishing.

SUMMARY

"Remember to NEVER feel ashamed!" the shame discourse in testimonies of sexual assault

("Kom ihåg att ALDRIG skämmas!" Skamdiskursen i vittnesmål om sexuella övergrepp)

Shame and guilt have followed victims of sexual assault for centuries. However, since the 70s, feminist work has started to change the view of who is

responsible for assault. Within Dammen brister, the Finland-Swedish MeToo-campaign, the witnesses often mention shame: to explain an (in)action or the process of recovery, or as a common enemy for victims to overthrow. I argue that the witnesses utilize a specific *feminist shame discourse*, according to which it is the perpetrators and not the victims who should feel ashamed, while recognizing that shame is still a common result of sexual assault and may affect victims in various ways. A shift of the responsibility for sexual violence from the perpetrator to the victim is undoubtedly a vic-

tory for feminism. Still, it is worth to be cautious not to make shame a self-evident outcome of rape, for that could restrict the victim's right to her own experience and become a necessity for her trustworthiness.

Keywords: testimony, sexual assault, shame, discourse, trauma

Sofia Wanström is a doctoral student in Nordic folkloristics at Åbo Akademi University since 2019. She focuses on narrative, violence and social movements.